

ПРАВИЛНО : НЕПРАВИЛНО В УСТНАТА КОМУНИКАЦИЯ – АНАЛИЗ НА ЕЗИКОВИТЕ НАГЛАСИ НА СЪВРЕМЕННИТЕ БЪЛГАРИ ВЪЗ ОСНОВА НА ДАННИ ОТ НАЦИОНАЛНА ПРЕДСТАВИТЕЛНА АНКЕТА¹

Красимира Алексова
(София, България)

В доклада се коментират резултатите от национална представителна анкета, проучваща езиковите нагласи към 12 правоговорни отклонения. Според данните към тези отклонения, оценявани по скалата правилност : неправилност, съществуват негативни нагласи с изключение на т.нар. мекането. Най-негативни са нагласите към редукцията на неудареното *е* и смекчаването на съгласните пред предни гласни, след това към формите от типа *таа, онаа, теа, онеа*, последвани от типа *главъ, главъть*. Депа-латализацията в сегашни глаголни форми и пред члена при имената е оценено от повече анкетираните като неправилно в сравнение с екането и най-вече с мекането. Към свръхякането и премеа да ударението в аористни форми анкетираните са по-толерантни отколкото към затвърдяването и екането.

Ключови думи: устна комуникация, правоговорни отклонения, езикови нагласи.

1. Езиковите нагласи, отклоненията от правоговора и признаците в националната представителна анкета

1.1. Езиковите нагласи

Изследването на нагласите (атитюдите) по отношение на езици или езикови явления е необходима част от всяко проучване, което се

---

¹ Настоящият доклад представлява публикация на данни, резултати и анализи в рамките на проекта „Модели и средства в различни речеви ситуации и сфери на общуването в съвременния български език”, финансиран от Фонд „Научни изследвания”, „Тематичен конкурс” – 2009 г., дог. № ДТК 02/ 11 от 16.12.2009 г.

стреми да очертае важни процеси в езиковите ситуации в микро- и макрообщностите или да проследи процесите на езикова динамика, независимо дали става въпрос за тяхната социална детерминираност, или пък има допирни точки с промяната на езиковите норми и тяхната кодификация. Тази необходимост се налага от факта, че проучването на езиковите процеси в техния социален контекст не може да се ограничава само до наблюдение на речевата вариантност в нейната обусловеност от социални, демографски или ситуативни фактори. Говорещият човек не е само функция на обществени параметри, той е оценяващо, чувстващо, емоционално реагиращо същество, чието речево поведение е зависимо от множество субективни психологически фактори. Затова проучванията на речевата комуникация, които се стремят комплексно да изяснят състоянието на динамичните процеси в нея, трябва да комбинират подходи, отчитащи и социалните, и психологическите параметри. Събирането и анализът на данни за езиковите нагласи в съвременното общество са важни задачи, защото нагласите са значим компонент на общественото мнение. А то е значим регулатор както на езиковата вариативност, така и на индивидуалното речево поведение. Освен това смятам, че в нашата съвременност общественото мнение по отношение на езикови явления (а в частност и езиковите нагласи) не трябва да се пренебрегва, особено от кодификаторите. Отдавна е отминало времето на авторските решения при кодифицирането, отразяващи субективни виждания, които могат да се окажат в противоречие с действителното състояние на езиковите норми.

1.2. Национална представителна анкета

Опитвайки се да съвмести именно тези два подхода към събирането и обработката на емпирични данни за устната комуникация в различни речеви ситуации и сфери на общуване, екипът, участващ в проекта „Модели и средства в различни речеви ситуации и сфери на общуването в съвременния български език”, финансиран от Фонд „Научни изследвания”, „Тематичен конкурс” – 2009 г., дог. № ДТК 02/ 11 от 16.12.2009 г., състави и проведе анкета, чрез която да бъдат проучени езиковите нагласи към едни от най-разпространените правоговорни отклонения. При създаването на анкетната карта бе

отчетена структурата на нагласата (атитюда), включваща когнитивен компонент (сума от вярвания, т.е. всичко, което индивидът знае за обекта), афективен компонент (чувствата на индивида относно обекта, положителната или отрицателната му оценка за обекта) и конативен компоненти (поведенчески аспект, представляващ не самото действие спрямо обекта, а предположение към благоприятни или неблагоприятни действия спрямо него).

Подборът на речевите явления, нагласите към които изследваме, е дело на научния екип по проекта (доц. д-р Йовка Тишева, доц. д-р Красимира Алексова, гл.ас. д-р Марина Джонова, Анна Портарска), а оформянето на анкетните карти и провеждането на анкетата през м. май 2010 г. – на представители на „Галъп Интернешънъл България“ (Марчела Абрашева, Мила Григорова). Анкетата е национално представителна за пълнолетното население на Република България по отношение на критериите пол, възраст, местожителство (тип населено място и регион), образование и етническа принадлежност. Използвана е методологията на личните интервюта в дома на респондентите. Интервюирани са 2018 пълнолетни българи (над 18-годишна възраст), като извадката е реализирана от експерти на „Галъп Интернешънъл България“.

Въпросите в анкетната карта се четат от анкетаторите, като те също така записват отговорите в бланката. Дванадесет въпросите изискват дадено отклонение от правоговора, представено в анкетата чрез няколко словоформи, да бъде оценено според три избрани признака. Словоформите, представителни за всяко отклонение от правоговора, са записани предварително на звуков файл и анкетиранияте ги слушат при всеки въпрос, преди да отговорят.

1.3. Признаците

Признаците, чрез които се изследват нагласите към 12-те правоговорни отклонения, представляват контрарни противопоставяния на две стойности. В анкетата се ограничихме до 3 опозитивни двойки – *правилно : неправилно речево явление, западнобългарско : източнобългарско речево явление, звучи добре : не звучи добре*. В този доклад представяме резултатите, свързани с първата от тях – *правилно : неправилно речево явление*.

В анкетата е използван методът на семантичния диференциал. Скалата, по която се избира оценка, е десетстепенна. Съотнесена към *правилност – неправилност*, тя има следните конкретни стойности:

- 1 – най-висока степен на признака
- 2 – висока степен на признака правилност
- 3 – средна степен на признака правилност
- 4 – ниска степен на признака правилност
- 5 – най-ниска степен на признака правилност
- 6 – най-ниска степен на признака неправилност
- 7 – ниска степен на признака неправилност
- 8 – средна степен на признака неправилност
- 9 – висока степен на признака неправилност
- 10 – най-висока степен на признака неправилност

1.4. Речевите явления

Отклоненията от кодификацията в областта на правоговора, които екипът избра и включи в анкетата, не са плод на случаен подбор или на изследователска интуиция. Използвахме резултатите от всички изследвания по социолингвистика, прагматика, разговорна реч и т.н., посветени на съвременното състояние на българския език. Решихме, че в анкетата ще бъдат включени ненормативни варианти, които отговарят на няколко условия: а) представляват отклонения от кодификацията, характерни на устната комуникация, б) обвързани са със социално-демографската стратификация в обществото и/или с типа на комуникативната изява по скалата подготвеност : неподготвеност, в) ако не съществуват такива зависимости, то тази липса да бъде значим показател за наличие на езикова тенденция; г) да бъдат сравнително широко разпространени и познати на респондентите, така че данните от анкетата действително да проучват обществени нагласи към тях.

Следните правоговорни отклонения отговарят на тези изисквания:

1. Повсеместен е-рефлекс на старата ятова гласна (**екане**). На него са посветени два въпроса от анкетната карта: екане при съществителни и прилагателни имена (въпрос 1 – *бел, голем, хлеб*) и при глаголи (въпрос 2 – *бехме, вървехме, живехме*). Взехме това

решение, за да изследваме дали нагласите към екането при имената и при глаголите се различават.

2. **Свърхякане.** В анкетата са подадени формите *голями, бяли, видяли, живяли*. Те са избрани, тъй като се срещат сравнително често, а и представят модели не само сред прилагателните, а и сред причастията.

3. **Затвърдяване на съгласната** пред окончанието за 1 л., ед. ч. и 3 л., мн.ч., сег. време, II спр. Във въпроса от анкетната карта са включени формите *вървѣ, спѣ, вървѣт, спѣт*, които анкетирани чуват от предварителния запис. Затвърдяване на съгласната се наблюдава и в други случаи в глаголната парадигма (напр. при III спр., сег.вр. от типа вечерам, затварам и под.), но поради ограничения в обема на анкетата тези случаи не бяха включени.

4. **Затвърдяване на съгласната** пред члена при съществителни нарицателни за лица деятели с наставки **-ар** и **-тел** от м.р. ед.ч. (за **-тел** и при същ. имена, назоваващи уреди, съоръжения и др.), както и при съществителни имена от м.р. ед.ч. с исторически мека крайна съгласна (*ден'ѣ, цѣрь*) и др. Във въпрос 7 от анкетата са подадени формите *учителѣ, лекѣрь, приятелѣ*.

5. **Дейотация** във форми на показателни местоимения, напр. *тѡа, тѡа, тѡа, онѡа²*.

6. **Премет на ударението** в аористни непрефигирани и префигирани глаголни форми, както и в съответните им аористни причастия. В анкетната карта са включени формите *говорѣх, говорѣл, направѣх, направѣл*.

7. Окончание **-ме** за 1 л., мн.ч., сег. вр., I и II спр. (т.нар. **мекане**). Като представителни за това явление са подадени в анкетата формите *ходиме, говориме, пушиме, пиеме*.

8. Определителен член **-т'ѣ** (под ударение) при съществителните от ж.р., завършващи на съгласна, напр. *радостт'ѣ, песент'ѣ, мисълт'ѣ*.

---

² Дейотацията се среща и при глаголи от I спрежение, VI и VII разред, 1л. ед. ч. и 3 л. мн.ч., сегашно време (и във формите за бъдеще време) – *живѣѣ, живѣѣт, познѣѣ, познѣѣт*. В анкетата включихме само депалатализацията в местоименни форми.

9. и 10. – **Редукция** на неударена гласна **е** в **и**, както и **смекчаване на съгласни пред предни гласни**. Включихме тези две явления в един въпрос от анкетната карта, което означава, че проучваме нагласите едновременно и към двете отклонения от правоговора. Причината за това е не само че са най-представителните за източнобългарската произносителна норма. Някои социолингвистични изследвания без представителен характер сочат, че те двете отклонения са в силна по степен положителна зависимост (коэффициент 0.856). Това означава, че с нарастването на средните стойности на едната особеност растат и стойностите на другата (вж. Алексова 2009). В анкетата е включена фразата *Нийè, дитийèту ни пийши*.

11. Окончание **-ъ** (генерализирана винителна форма) при съществителни имена от ж.р. с ударение върху окончанието (т.нар. **ъкане**), напр. *глав 'ъ глав 'ътъ, рък 'ъ, рък 'ътъ*.

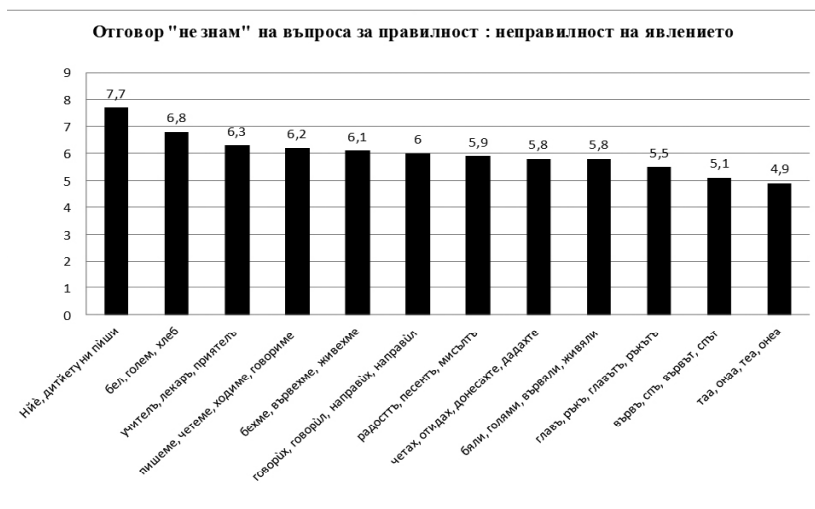
12. Аористна тематична гласна **-а-** (при отчитане на редукцията) на вм. книжовната **-о-**, при глаголи от I спрежение, I разред. Предварителните ни наблюдения дават основание да бъде издигната хипотезата за разширяване на обхвата на явлението. В работата на П. Кръстева и Р. Стоева от 1996 г. се доказва, че вариантът **-ах** (**-ъх**) при аористни глаголи от I спр., I разред е с висока честота, независимо от месторождението и местожителството на изследваните лица (Кръстева, Стоева 1996). Непредставителни изследвания на нагласите към това явление сочат сравнително невисоки негативни оценки спрямо другите отклонения от правоговора (Алексова 2005). Според нас става въпрос за генерализиране на формообразователни модели, като в настоящата анкета се интересуваме от оценката на анкетираните за тяхната правилност или неправилност.

В устната комуникация се срещат и други отклонения от правоговора, но те са или по-ниско честотни, или са в по-голяма степен локални, или не са показателни за ситуативната или за социално-демографската стратификация. Към това трябва да прибавим и ограниченията към обема на анкетата – въпросите са 15 с по три подусловия, т.е. общо 45.

2. Резултати от анкетата. Анализи и коментари

2.1. Отговор „не знам”

Представянето на резултатите ще започна с данните и коментарите за отговорите „не знам”, дадени на въпросите за правилност или неправилност на речевите явления.

Графика 1. Отговори “не знам” (в проценти) на въпроса за правилност : неправилност на явлението

На Графика 1 са нанесени процентите анкетираните лица, дали отговор „не знам” на въпросите, изискващи оценка по противопоставянето *правилност : неправилност* (за всяко от включените в анкетната карта отклонения от правоговора). Стойностите се движат в интервала между 7,7% и 4,9% (закръглено – между 8% и 5%). Това не са високи проценти, ако се сравнят с процента анкетираните, дали отговор „не знам” на въпросите за оценка на правоговорните отклонения според противопоставянето *западнобългарско : източнобългарско езиково явление* – между 43,5% и 26,8% (вж. Алексова 2011). Явно обучението в училище и в следващите образователни

институции, както и въздействието на медиите са дали отражение върху формирането на индивидуалните нагласи и върху общественото мнение като цялост. Респондентите имат ясна представа, че дадени речеви явления са неправилни, а други правилни, като още по-интересен е въпросът дали знаят според какъв критерий тези речеви маркери се оценяват като неправилни или правилни. На този въпрос обаче не може тук да се даде отговор, тъй като в анкетата не е включен въпрос, който да регистрира мнението на респондентите.

Вторият извод, който може да се изведе въз основа на сравнението между процентите на Графика 1, е, че разликата между най-високия и най-ниския процент анкетираните, дали отговор „не знам”, не е голяма – около 3%. При признака *западнобългарско : източнобългарско езиково явление* разликата между максимума и минимума е 16,7%. Това говори, че противопоставянето *правилно : неправилно* (по отношение на речта) е един от най-важните компоненти на общественото мнение при оценка на езиковите явления.

Анкетата е национално представителна по критериите на „Галъп Интернешънъл България”, което означава, че в рамките на цялата съвкупност – пълнолетното население на България, очакванията за оценките биха били от същия порядък както оценките, получени от 2018-те респонденти.

2.2. Оценки според признака неправилност

За да бъдат представени оценките на анкетираните, дадени по десетстепенната скала, оформена от противопоставянето *правилност : неправилност*, бе избран методът на съпоставката. За всяко едно от правоговорните отклонения събрахме процентите анкетираните лица, избрали отговори от 6 до 10 – степените на „неправилност” (вж. тук част 1.3.). При тези изчисления не се включват респондентите, посочили отговор „не знам”. Получените суми (в порценти) са онагледени на Графика 2. Оценяваните явления могат да бъдат подредени в следния ред според процента анкетираните, посочили някоя от степените на признака *неправилност*:

- редуция на неударено *e* в *и* + смекчаване на съгласните пред предни гласни (98.6%),
- дейотация във формите на показателните местоимения (98,4%),

- генерализирана винителна форма при съществителни имена от ж.р. – *глав 'ъ глав 'ътъ, рък 'ъ, рък 'ътъ* (97,5%),
- затвърдяване на съгласната пред окончанието в някои форми на сегашно време (96,3%),
- затвърдяване на съгласната пред определителния член (94,5%),
- аористно окончание *-ах* вм. *-ох* (93,2%),
- екане в именни форми (92,8%),
- екане в глаголни форми (91,9%),
- член *-тъ* под ударение при съществителни имена от ж.р., завършващи на съгласна, напр. *радостт 'ъ, песент 'ъ, мисълт 'ъ* (88,5%),
- предмет на ударението в аорист и аористни причастия – *говорих, говорил, направих, направил* (72,1%),
- свръхякане – *голями, бяли, видяли, живяли* (70%),
- мекане – *ходиме, говориме, пушиме, пиеме* (48,7%).

Графика 2. Оценки в проценти според признака 'неправилност'

Както става ясно от Графика 2, процентът на анкетираните, избрали като оценка някоя от степените на признака *неправилност*, е доста висок за повечето от правоговорните отклонения. Според оценките на респондентите могат да се очертаят четири групи отклонения :

- оценени като неправилни от 95% – 99% анкетиранци: редукция на неударено *e* в *и* + смекчаване на съгласните пред предни гласни

(98,6%), дейотация във формите на показателните местоимения (98,4%), генерализирани винителни форми при съществителни имена от ж.р. (97,5%),

– неправилни според 88,5% – 95% анкетирани лица: затвърдяване на съгласната пред окончанието в сегашни глаголни форми (96,3%), затвърдяване на съгласната пред определителния член (94,5%), аористно окончание *-ax* вм. *-ox* (93,2%), екане в именни (92,8%) и в глаголни форми (91,9%), член *-тъ* под ударение при съществителни имена от ж.р., завършващи на съгласна (88,5%);

– неправилни според 70% – 72%: предмет на ударението в аорист и аористни причастия (72,1%) и свръхякане (70%);

– неправилни според по-малко от половината анкетирани – единствено мякането е получило такава оценка. Формите *пишемe*, *четемe говоримe* разделят мненията на анкетираните на две почти равни части с превес на оценката за правилност (48,7% *неправилно* – 51,3% *правилно*). Този резултат дава основание да се твърди, че щом мякането не се идентифицира от половината анкетирани като контрастиращо на нормата/кодификацията, то обяснимо би се явявало често в речта на говорещите. Винаги обаче трябва да се държи сметка, че между езиковите нагласи и конкретната поява на даден речев маркер няма едно-еднозначна връзка. Може едно явление да бъде разпознавано като неправилно и въпреки това да бъде част от речевия репертоар на един индивид.

Разликата между процентите анкетирани, оценили като неправилно дадено явление, в някои от случаите (до първите 8 на Графика 2) е малка, за да се извеждат генерални изводи към кое от отклоненията от нормата има по-голяма нетърпимост. Действително редуцията на неударено *e* в *и* + смекчаване на съгласните пред предни гласни са получили най-висок процент отговори за неправилност, но разликите със следващите три-четири (вж. Графика 2) са минимални.

Резултатите посочват, че трите най-често обсъждани в публичното пространство западнобългарски по тип отклонения са получили различни оценки: затвърдяването на съгласната в сегашни глаголни форми и пред члена при имената е оценено от повече анкетирани като неправилно (96,3% и 94,5%) в сравнение с екането (92,8% и 91%) и още повече с мякането (48,7%). Към свръхякането и предмета да ударението в аористни форми анкетираните са по-

толерантни отколкото към затвърдяването и екането, но в нагласите им те са „по-неправилни” от мекането.

Две от нашите предварителни хипотези не се потвърдиха – а това са очакванията за относителна неразпознаваемост на неправилната употреба на члена *-тъ* под ударение *вм. -та* при същ. имена, ж.р. ед.ч. и на аористната тематична гласна *-а* вместо *-о*-. Резултатите сочат обаче висок процент респонденти, оценили ги като неправилни – съответно 88,5% и 93,2%. Затова проведохме допълнително контролно проучване, резултатите от което коментираме в отделна работа. Основното заключение от него е, че при слушане на текст, в който се срещат както книжовните, така и некнижовните варианти, анкетираните (с изключение на студентите по българска филология) в много висок процент не различават формите, представляващи отклонение от нормата. Това ни дава основание да мислим, че високият процент оценки за неправилност на двете явления в настоящата анкета е предизвикан от очакванията на анкетираните, формирани от предходните въпроси, че ги питат за явления, които са неправилни.

3. Кратки изводи

Анализите и коментарите на данните дават основание да се обобща, че към изследваните отклонения от правоговорните норми съществуват негативни нагласи, които предизвикват оценяването на почти всички (без мекането) като неправилни във висока степен. Преобладаващите, макар и с малък процент, отговори за правилност на мекането и данните от немалко глотометрични изследвания, базирани на транскрипции на устна комуникация, подкрепят извода, че в рамките на българския език мекането е вариант, който дава основания в бъдеще все по-често да се обсъжда въпросът за наличието на дублетност. Въпреки че депалатализацията в глаголни и именни форми е често явление в устната комуникация според множество социолингвистични проучвания, в рамките на общественото мнение категорично преобладават негативните нагласи. Този извод важи и за повечето западнобългарски по тип правоговорни отклонения. Все пак обаче най-негативни са нагласите към източнобългарската произносителна норма, чиито отличителни белези са редуцията на неудареното *е* и смекчаването на съгласните пред предни гласни.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Алексова 2005: Алексова, Кр. Йерархията на социолингвистичните променливи според стратифициращата им сила. // Езиковедски приноси в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Михаил Виденов, Велико Търново: Университетско издателство “Св.св. Кирил и Методий”, 2005, 299–324.

Алексова 2011: Алексова, Кр. Български езиков изток – български езиков запад на базата на данни, представящи езиковите нагласи на съвременния българин. // Материали от Научната конференция с международно участие, 13-14 септември 2011 г., ШУ „Еп. Константин Преславски”, (под печат).

Кръстева, Стоева 1996: Кръстева, П., Стоева, Р. В отстъпление ли е аористът на -ох? (Социолингвистични аспекти). // Проблеми на социолингвистиката. Т. V. Езикът и социалните контакти. София: Международно социолингвистическо дружество, 1996, 237–241.

RIGHT : WRONG IN ORAL COMMUNICATION – AN ANALYSIS OF THE LANGUAGE ATTITUDES OF BULGARIANS BASED ON THE NATIONAL REPRESENTATIVE SURVEY

Krasimira Aleksova
(Sofia, Bulgaria)

The paper discusses the results of the national representative survey, which aims to identify the language attitudes towards 12 spoken language nonstandard markers and their evaluation as right or wrong. The analysis shows that the respondent’s evaluations are all negative excluding –**ме** ending for verbs from I and II conjugations in their present tense forms, 1p. pl. The most negatives attitudes are towards the reduction of unstressed vowel **е** into **и** and the palatalisation of consonants in front of front vowels, followed by nonstandard forms such as **таа, онаа, теа, онеа** and also towards **рек’ътъ, глав’ътъ**. The depalatalisation of consonants in verbal present tense forms and in the definite article, male gender, sg., have been evaluated more negatively than the “**е** reflex” of the Old Bulgarian jat vowel and nonstandard –**ме** present endings. The respondents are more tolerant towards the nonstandard “**я** reflex” of the Old Bulgarian jat vowel and the stress shifting in the aorist and the aorist participles than towards the depalatalisation and the “**е** reflex”.

Key words: Oral communication, nonstandard markers, languages attitudes.